

ПРОФ. АНДРІЙ ЯКОВЛІВ
РЕКТОР В Р. 1930—1931

Інавгураційний виклад

РЕКТОРА ПРОФ. АНДРІЯ ЯКОВЛЕВА:

Українське звичаєве процесуальне право.

Прозвіда, я 1-ю артикулою вказує на те, що звичаєве право може бути використане в процесі судового розгляду справ, якщо воно не суперечить загальним принципам права, зокрема, до права єдиного громадянства, яке, як побачимо далі, було чорним не лише для нас, а й для значної кількості інших держав, і яке послужило основою для багатьох процесуальних норм пізнішої доби.

Слідом за організацією держави в Україні створили нові державні органи, які мали виконувати державні функції, але творили вони не були, а лише формально призначалися на відповідні посади, зокрема, в судовій влади, поруч з загальнодержавною владою. Відповідно до звичаїв, зібраних в Руській Русі, і відсутності до того часу права, зокрема, до права єдиного громадянства, яке, як побачимо далі, було чорним не лише для нас, а й для значної кількості інших держав, і яке послужило основою для багатьох процесуальних норм пізнішої доби.

Значна частина держави та її функції перенесли до Галицько-Волинської держави, зокрема, ті, що в центральній українській державі були значної ваги, зокрема, в судовій влади, поруч з загальнодержавною владою. Відповідно до звичаїв, зібраних в Руській Русі, і відсутності до того часу права, зокрема, до права єдиного громадянства, яке, як побачимо далі, було чорним не лише для нас, а й для значної кількості інших держав, і яке послужило основою для багатьох процесуальних норм пізнішої доби.

В складі Литовсько-Руської держави українські землі увійшли до складу «староминної», з своїм звичаєвим правом

1) *Судово-Судові, Іх Діяльність, Київ, 1914, в. 21.*

Правні звичаї, як витвір народньої правосвідомости, у всіх народів були первісним і довгий час єдиним джерелом права. Початок звичаєвого права у наших предків відноситься до прадавньої доісторичної доби: історія застає слов'янські племена Русі-України на досить високому ступні культурного розвою, вони встигли вже витворити значну кількість загально признаних і обовязкових правних звичаїв, якими вони й керувалися в своїх громадських та приватних взаємовідносинах. Оповідуючи про доісторичні часи, Літопис зазначає, що наші предки мали «обичаи свои и законъ отецъ своихъ и преданья». А найдавніший збірник звичаєвого права, Руська Правда, в 1-му артикулі зафіксувала таку норму: «Ажь оубьють моужь моужа, то мьстити братоу брата, любо отцю, любо сыну, любо браточадоу, любо братню синові». Це одна з найстарших звичаєвих процесуальних норм взагалі, а, як відомо, звичаєві процесуальні норми з'явилися раніше норм матеріальних.¹⁾

Слідом за організацією держави, на Русі-Україні з'явилося нове джерело права — з а к о н, як витвір органів державної влади, але творча діяльність народньої правосвідомости не припинилася: звичаєве право продовжувало бути чинним джерелом права поруч з нечисленими «уставами» князів. Більшість норм, зібраних в Руській Правді, відноситься до звичаєвого права, з'окрема, до права процесуального, яке, як побачимо далі, було чинним не лише за доби Р. П., але й значно пізніше, і яке послужило основою для звичаєвих процесуальних норм пізнішої доби.

Занепад Київської держави та перенесення центру державного життя до Галицько-Волинської держави спричинилися до того, що в центральних українських землях правні звичаї знов стали єдиним джерелом права. В цю добу центральні землі правувалися своїм народнім правом, а населення судилося в своїх народніх судах, що пізніше придбали назву «копних судів.»

В склад Литовсько-Руської держави українські землі увійшли з своєю «старовиною», з своїм звичаєвим правом.

¹⁾ Georges Cornil. Le Droit privé. Paris. 1924, p. 21.

Проголосивши принцип: «старини не рухати, новини не вводити», великі князі Литовські підтвердили українським землям давні звичаєві норми та сприяли дальнішому розвитку народньої правотворчости. Мало того, це право, основане на прадавніх принципах народньої правосвідомости, настільки імпонувало малокультурній Литві, що не в довгому часі його було засвоєно в цілій Литовсько-Руській державі. Акти Литовської Метрики та судові акти литовсько-руських судів до-статутової доби (XV і початок XVI в.) свідчать нам, що давнє звичаєве право наше, надто право процесуальне, було реце-поване і стало діючим в Литовсько-Руській державі. „In magno ducati nostro Lithvaniae nullis legum statutis literis iudicia fiebat, alias justitia sola consuetudine et juxta uniuscujusque capitis prudentiam atque conscientiam ministrabatur...“²⁾ «Справедливість аць и предъ тым (перед Статутом 1529 р.) в томъ панствѣ нашомъ . . . звичаємъ стародавнимъ была, вѣдже писмомъ не обьяснена была а ни утверждена», сказано в Більському Привілеї 1564 р.

Перший кодекс писаних законів для цілої Литовсько-Руської держави було видано р. 1529. В ньому знаходимо значну кількість норм звичаєвого права, з'окрема права процесуального. З неписаного, народнього права ці норми перетворилися, таким чином, в норми писаного закону і стали обовязковими для цілої держави. Разом з тим Литовський Статут не скасував тих норм звичаєвого права, що не були внесені до Статуту. Навпаки він признав за ними повну силу діючого закону. «Теж уставляем, сказано в Статуті, ачколве права писание дали есмо всей земли, по которому праву мають суд судити, однакже вси права до остатку врыхле не могут ся сложити, якожь и тые права не могли до остатку всех артикуловъ мети. Нижли естлибы ся што пригодило передъ судьями, чого бы въ тыхъ правахъ не было описано: тогда то даемъ на розознання судей подъ сумненъем их, иж мають, упомевши Бога, и то сказати, водлугъ стародавнього обычая» (Розд. VI, арт. 37). Тому то й після видання Статуту звичаєве право продовжувало бути чинним в Литовсько-Руській державі і народня правотворчість продовжувала творити нові звичаєві норми. Норми звичаєвого права вживалися як в судах державних, так і в копних та полюбовних. В копних судах звичаєве право грало виключну, домінуючу ролю.

При складанні 2-ої та 3-ої редакції Статуту 1566 і 1588 р. редактори знов внесли до Статуту значну кількість норм звичаєвого права, особливо процесуальних норм копного права.

²⁾ Zbiór praw Litewskych. 122. Леонтович. Источники русско-литовского права. Варшавскія Универс. Извѣстія. 1894, ч. 1, ст. 17.

Організація судів земських, гродських та підкоморських в другій полов. XVI в. не принесла істотних змін: за старою традицією, нові суди продовжували вживати норм звичаєвого процесуального права, а народні, копні суди було введено в судову систему Литовсько-Руської держави в якості низчих судів, загальних для всіх верств населення, та поставлено під догляд гродських судів, як «вишчого права».

Протягом XVII в. копні суди були чинними на всій території Литовсько-Руської держави. Лише в кінці цього століття помічається зміна умов державного життя, що несприятливо одбивається на чинності копних судів. Все частіше трапляються випадки спротиву копному судочинству з боку владучих верств населення, але mimo цього діяльність копних судів продовжується до кінця XVIII в.: найпізніший відомий документ про копний суд відноситься до 1773 р., але з нього не видно, щоб в діяльності копних судів в той час сталися якісь зміни, які б свідчили про те, що після цієї дати копні суди перестали діяти.³⁾

На Лівобережній Україні, на Гетьманщині козацькі суди, утворені після революції 1648 р., керувалися тим правом, що було діючим на цих землях до революції, себто писаним законом—Литовським Статутом 1588 р. та звичаєвим правом. В північних повітах Гетьманщини діяли також і копні суди, про що маємо відомости з документів, пізніші з них датуються 1722 і 1754 рр.⁴⁾

Року 1763 гетьман Розумовський відновив на Гетьманщині судовий устрій Литовсько-Руської держави (суди земські, підкоморські й гродські), який проіснував тут до 1781 р., коли був замінений загально російським губерніяльним устроєм. Павло I. знов привернув систему статutowих судів і вони ще діяли на Україні до 30-х років XIX в.

Після повної інкорпорації українських земель Московю, уніфікації судового устрою й поширення московського права на українські землі (в 40-х р. р. XIX в.), розвиток українського звичаєвого права значно затримався, але не припинився зовсім. Чуже право, побудоване на інших принципах, не задовольняло правосвідомости українського народу; народ продовжував триматися свого рідного права, своїх стародавніх звичаїв, вживаючи їх у своєму житті й побуті та в селянських, волосних судах. В деяких випадках і московські закони дозволяли вживати в судах «загально відомі місцеві звичаї». (Арт. 130 Уст. Цівільн. Судоч.).

³⁾ І. Черкаський. Громадський (копний) суд на Україні-Русі. Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. ВУАН. Київ. 1928, стор. 68.

⁴⁾ Тамже, стор. 69.

Українське звичаєве право пережило й революцію 1917 р. та зживається нині на Україні за совітського режиму.⁵⁾

В той час як писане право-закон, після його прийняття й опублікування, існує й зберігається у формі готових, незмінних, точно сформулованих норм, незалежно від того, як і коли воно здійснюється, звичаєве право неписане зберігається в народній пам'яті й правосвідомості, назовні ж виявляється лише в принагідні моменти, у формі дії, відповідній його внутрішньому змісту. Виявлене таким способом звичаєве право фіксується в писаних пам'ятках та стає доступним науковому дослідженню. Норми українського звичаєвого процесуального права зафіксовано в збірниках, як от Руська Правда, в Уставних Земських Грамотах Литовських вел. князів, в кодексах, як напр., Судебник Казимира 1468 р., Литовський Статут, а головним чином в судових актах Литовської Метрики та в актах гродських, земських, копних і козацьких судів.

На підставі цих історичних пам'яток хочемо подати тут в стислому нарисі бодай головні характерні риси й особливості українського звичаєвого процесуального права.

I.

Наш стародавній процес в тому вигляді, в якому він уявляється нам на підставі Руської Правди та інших давніх пам'яток звичаєвого права, має характер процесу обвинувачуючого. Головну й найбільш активну роль в процесі відіграє скривджений, ушкоджений, повед, позовник.

⁵⁾ Як свідчать новіші дослідження над звичаєвим правом на Україні, правні звичаї українського народу лишаються діючим правом на Україні ще й тепер, під більшовицьким режимом, витримуючи з успіхом конкуренцію совітських кодексів. Особливо міцним виявило себе народне звичаєве право в царині земельних відносин, маєткових прав подружжя й в інституті приймацтва, спадщини, тощо. Див. Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України. Вип. 2. ВУАН. 1928. Проф. А. Кристер: «До питання про виучування народного права України». Стор. 416—443. Є. М. Єзерський. «Вплив звичаю на судову практику». Стор. 231—270. М. М. Гершоноф. «Селянський двір з погляду радянського земельного права й місцевих звичаїв». Стор. 62—88. Зараз же по революції 1917 р., під час ослаблення й припинення чинності державних судових органів давні норми звичаєвого процесуального права почали діяти майже на всій території України. Населення використовувало їх при самосудах над злодіями, конокрадами, явними грабіжниками як на селах, так і по містах. (Див. Праці тієї ж Комісії, Вип. 3, 1928 р. Ст. Борисенко. «Самосуди над карними злочинцями. Стор. 228—231). Відродилися й ганьблivi форми карання злочинців: злодіям вішали на шию крадені рiчi або плакати з написом: «злодій» (в Одесі), конокрадам вішали на шию хомут та водили по вулицях. На селах карали в першу чергу конокрадів, потім хуліганів, за підпал спалювали живцем, згідно давньому правилу: «хто без пригоди кого сожеть, тот сам огню годен (Р. І. Б. XX. ст. 1521). «Сільські самосуди, пише С. Борисенко, відрізняються від мійських тим, що відбувався майже формальний суд на сході чи в комітеті, який і виносив присуд. На цих судах примінювано

Стороною противною, odporною являється злочинець, шкодник, позваний, супор. Державна влада та її органи не виявляють жадної ініціативи в переслідуванні злочину й злочинців або встановленні матеріальної рівноваги, порушеної при шкодах. Скривджений сам з власної ініціативи переслідує свого шкодника, коли його знає, або розшукує його, коли не знає, гонить «гарячим слідом» в городі, по верві, по землям, по конам, а спіймавши примусом, силою веде перед свідки, на муку, і в решті, зібравши достатні обвинувачуючі дані, добувши «лице» й знаки-сліди, обвинувачує його перед свідками, перед сусідами, перед народнім судом «в колці», і аж тоді лише веде перед державні органи для остаточної санкції та покарання, в якому скривджений сам бере іноді безпосередню участь.

В давньому процесі не заступлено публичного інтересу й публичного обвинувачення, карні злочини не відділено від приватних, матеріальних шкод. Кожний злочин трактується лише з точки погляду матеріальної втрати, матеріальної шкоди, розмір якої встановлюється відповідно ступня, який займає скривджений в суспільстві.

Роспочати процес і провадити його до кінця чи припинити, покарати шкодника чи простити йому провину, позбавити його життя, майна, свободи чи помилувати його та задовольнитися певним відшкодуванням, — це залежало від волі скривдженого. В цьому процесі роля судових органів була зведена до мінімуму, до певного контролю що до виконання процесуальних правил та до одержання «віри», «продажі», гривни на користь князя та ріжних судових poplatків на користь суду. Судові органи лише «допомагають» скривдженому («от всѣхъ тяж, кому поможуть», арт. 99 Руськ. Правди. Докум. 1510 р. зазначає, що судовий poplatок «дѣцкому» платиться лише тоді, коли діцькій стороні «право зводил и свел» і «суд конец тому вчинил». Р. И. Б. Литовська Метрика, 1. ч. 44), а скривджений увесь час залишається в центрі цілого процесу.

Такому характеру давнього процесу й домінуючій в ньому ролі скривдженого відповідали звичаєві процесуальні акти й інститути, як то: гонення слідом, свод, сочення або розшук винного при допомозі «сока», заклик, оголошення на торгу, проба — мука гарячим залізом, водою, рота — присяга, со-присяжники, свідки і т. и.

муки, допитувано про інші злочини, вимагали «поволання», видачі спільників, одним словом, цей суд зовсім нагадував давні копні суди. (Тамже, стор. 233. Див. також: В. Воблій: «Звідомлення з Сумського Району, стор. 280. Е. В. Савченко-Сакун. Звідомлення з Змієвського Району». Стор. 302. Документи та матеріали. Стор. 312.)

Деякі особливості що до процесуальної акції сторін і суду уявляє процес в земельних справах. При розрішенні спорів про землю роля позовника залишається активною, але й роля позваного також набуває активності, при чому з огляду на характер спору про землю обидві спорячі сторони уявляються, як два активних позовника, що нападають і обвинувачують один одного. Вже в Руській Правді (арт. 67, 99, 100 Тр. Сп.) маються вказівки на те, що такого характеру справи розрішались на підставі спеціальних правил, з виїздом отрока чи діцького на місце спору, від чого пізніше утворився термін «їздоки» для означення суддів, що «виїздили» на спорну землю для вирішення справи.

Цей давній процес доби Р. П. в основних його рисах і навіть в багатьох деталях був чинним як в державних, так і в народніх судах Литовсько-Руської держави, а також і в козацьких судах Гетьманщини. Поряд з давнім процесуальним правом народня правосвідомість витворила пізніше нові звичаєві норми, нові процесуальні інститути, відповідно новим умовам життя, про те основа й дух давнього звичаєвого права лишилися без жадних змін. Досліди над процесом пізнішої доби показують, що головним джерелом процесуальних правил доби Литовсько-Руської держави й Гетьманщини, як і за давньої доби, було звичаєве процесуальне право, а не писаний закон.

II.

Норми звичаєвого права, як було вже сказано, виявляються на зовні у відповідних правомірних діях. Дії, як зовнішня форма звичаєвого права, мають велике й важливе значіння. Тому то з давніх давен вони супроводились особливими обрядами, які поступенно, шляхом повторення, набули такого ж важливого значіння, як і правні звичаєві норми, та стали правними символами. Без обрядовости нема й правомірности, а порушення обрядовости розглядається, як порушення правної норми.⁶⁾

Характерною особливістю українського звичаєвого процесуального права є його багата, різноманітна, яскрава обрядовість. Майже не має процесуальної дії, процесуального інституту, які не мали б свого обряду. Встановлені здавна, ці обряди незмінно й точно у всіх деталях виконуються протягом віків. Наведемо приклади.

а) Гонення сліду, сводісок. У випадках вбивства, крадіжі чи іншого злочину або шкоди, скривджений

⁶⁾ С. Борисенко. Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI в. ВУАН. Збірник Соц.-Економ. Секції, ч. 18. Київ. 1928, стор. 81.

в першу чергу розшукує сліди, які залишив злочинець, шкодник. За Руською Правдою, «аже будеть розсѣчена земля, или знаменіе, или же ловлено, или сѣтъ», то належить спершу «по верві искати татя» (арт. 63 Тр. Сп.), потім гнати слідом. Слід же належало гнати «з чужими людьми и съ послухи» (арт. 70). Скривджений з сусідами й свідками виходить на слід злочинця, шкодника і по сліду поспішає (гонить) туди, куди веде слід. Коли слід стратиться на великому шляху («гостинці»), де не має ні села, ні людей, то скривджений, очевидно, повинен вжити іншого способу. Колиж слід приведе до села, або до отар, де скот стоїть, тоді село або власник скоту повинні на заклик скривдженого вийти до нього, одвести від себе слід і разом з ушкодженим та його свідками й сусідами гнати слід до іншого села. Як щож село не вийде, сліду не одведе і взагалі одмовиться прийняти участь в гоненні сліду («отбьются», як висловлюється Р. П.), тоді само повинно платити і «татьбу» (скривдженому), і «продажу» (князеві, Р. П. арт. 70). В цій нормі звичаєвого права, записаній в Руській Правді, знаходимо правила й обряди, як гонити слід, встановлення обовязку виходити на слід і слід одводити та презумпцію вини тих, хто на слід не виходить або сліду не одводить. Процесуальний акт «гонення сліду» у всіх його обрядових подробицях знаходимо і в пізніших памятках звичаєвого права. Року 1407 вел. князь Витовт звільнив села пана Вячевича в Луцькому й Володимирському повітах від обовязку виходити на слід: «а въ тыхъ именіяхъ следу не гонити: кому шкода — за своимъ пойдѣ, а пана Ильинимъ людемъ следу не брати».⁷⁾ Виключення з загально обовязкового правила, зроблене Витовтом, стверджує існування цього правила на поч. XV в. В судовому акті Литовської Метрики з р. 1520 так описано обряд гонення сліду: «Покрадено дей в людей моихъ, скаржився п. Мартин Хребтович, 12 вепровъ, ино слуги и люди мои, безъ бытности моее, прийшли слідом за тими вепрами до двора пані Олехнової Хребтовича и нашли 5 вепровъ у дворі у Горячки (парубка Хребтової), а иншии Горячка роздалъ бурсникамъ своимъ». В той час був там намісник Хребтової, Колокол, «и его дейсамого слуги и люди мои звали на слѣд, и онъ не шелъ». Суд присудив шкоду на Колоколі за невхід на слід (Рус. Истор. Библ., т. XX, Литов. Метрика, стор. 1438—39).

Так було до Статута 1529 р. Статут звичай гонення сліду включив в арт. 2., Розд. XIII: «Теж уставляем, естлибы кому сок вел, або за лицем след пришел в чий дом, а не мог мети вижа: тогда маеть при той стороне трясти дом . . . А естлибы

⁷⁾ Довнаръ-Запольскій. Акты Литовско-Русскаго гос-тва. Чтенія в М. О. И. Д. 1899. 4. ст. 2—3.

его отбили («отобьются» Р. П.) отъ лица, або отъ свежего следу . . . тогды таковой маеть шкоду платити . . . и вину злодейскую а собе злодея искати». За практикою копних судів, гонення сліду переводить копа на підставі таких же правил і з такою ж обрядовістю, як і в добу Р. П. В декреті копного суду з р. 1583 записано: Матис Хорловський на вряді Луцькому, оповідаючи про спалення його двору, говорив: «рано зібравши єсми людей добрих, сусідов околичних а сходатаїв Рожицьких, сугранних, з тою всею копою слід погнав. Од тої пожежі копа, взявши з села мого Кобча слід, одвела аж до границі на grunt Рожицький, неподалеко одного сельця й врочища їх Свинок, там, де чабани мешкають. Там копа вся, на тим сліду зостановившись, послала до того сельця їх зовучи на слід, аби они шли од границі слід шкодників од всієї копи тої взяли, а з ґрунту свого Рожицького, в о д л е с т а р о д а в н ь о ї з в и к л о с т и, аж до иншої границі одвели». ⁸⁾ Як бачимо, описано з цікавими подробицями, але по суті той же процесуальний акт, що є і в Р. П. Інші документи згадують про те, що іноді «слід гине на дорозі» (Акти Вилен. Археол. Комм. XVIII, ч. 370, 440 та инш.). В инших знов випадках копа вину накладає на тих, хто на слід не вийде, або не одведе сліду. ⁹⁾

Статути 1566 і 1588 рр. також зафіксували цю звичаєву норму: «Такое село або въ чий домъ след будетъ вшол, мають след той в тоє копи взяти и з села або з дому и з земли своеє того села след вывести аж до иншого границы, куди той след пойдеть . . . А если бы тоє село, до которого след приведено, от себе следу не вивели . . .», то село узнається винним, платить шкоду, а собі винного шукає (1588, XIV, 9. 1566, XIV, 6.).

Нарешті, звичай гонення сліду був чинним і на Гетьманщині. Скривджений, оглянувши місце шкоди чи злочину, виряжає погоню на всі боки за допомогою сусідів, шукаючи сліду, а коли натрапить на слід, тоді по сліду «шлякує». І. Черкаський, що виучував акти козацьких судів, свідчить, що «шлякування» нагадує чинність гарячої копи на Правобережжі. ¹⁰⁾

Коли злочинець не залишив на місці злочину слідів, тоді скривджений звертається до сусідів, розпитує, оголошує на торгу і т. и. Той, хто знає шкодника чи злочинця, подасть скривдженому певні про нього відомости, наведе на слід шкодника, за звичаєвим правом, зветься «с о к» і за свою

⁸⁾ Проф. Іванішевъ. О древнихъ сельскихъ общинахъ. Додат. III.

⁹⁾ І. Черкаський. Громадський (копний) суд на Україні. ч. II, стор. 311—316.

¹⁰⁾ І. Черкаський. Звідомлення. Збірник Соціально-економ. Секції ВУАН. ч. 18. 1929, стор. 436.

послугу одержує винагороду — «просоку». Про діяльність «сока» маємо відомості в Руській Правді (арт. 70 і 108), в Судебнику Казимира 1468 р. (арт. 1 і 15), з виroku вел. кн. Олександра р. 1499 (Акты Западн. Россіи. I., ч. 148). В судовому документі Литовської Метрики з р. 1510 читаємо таку заяву «сока», записану в «список соковий»: Я, сок, Милушись, Богдановъ человекъ, сочу Мацку Федковичу о человека его, о Юду, а сочу на Окранчина человека, на Мартинца. Пригодило ми ся видети, штож тот Юдис шол з торгу и тот Мартинець сам-третей съ товарищи своими... догонили на дорозе подле гаю соснового Одреева на ростанехъ; въ Мартинца был вязъ, а въ его товаришов было по мечу, а подь Мартинцом былъ конь пег, а подь другимъ былъ воронъ, а подь третимъ рыжъ, и забивши того человека, поехали через гаевище Андреево...» (Р. И. Б. XX. Литов. Метрика, стор. 38, док. 36).

В тих випадках, коли ні слідів не знайдено, а ні «сок» не зголоситься, іноді проходив певний час з дня злочину чи шкоди без жадних відомостей про шкодника. І от трапляється скривдженому впізнати свого коня, скот, зброю чи иншу річ в посіданні сторонньої особи. Ще Р. П. зберегла норму, якою заборонялося силою одбирати свою річ у нового державця, натомісць давнє право звичаєве встановило окрему спеціальну правну дію, направлену на відібрання краденого чи згубленого з дотриманням цікавого обряду. Правна дія називалася «свод», пізніше «звод», та складалася з слідуєчих актів. Скривджений звертався до державця річі і запитував, від кого він добув річ. Коли цей набув її правомірно, то в своє оправдання повинен був назвати того, від кого річ набув. Тоді йшли на «свод» до цієї особи, яка теж звалася «свод», а пізніше «заводця». Заводця в свою чергу повинен був назвати свого заводцю, йшли до другого своду, потім до третього й останнього. За Руською Правдою, в місті треба було переводити розслід у всіх сводів, що в ньому мешкали: «идти истцю до конца того свода». Але — «з города в чужю землю своду нѣт.» Коли ж свод переводився за городом, «на землі», тоді по землям йдуть лише до третього своду. Власник бере свою річ — «лице», а третій свод має вже шукати «свои куни й продажу», ведучи свод аж «до конечного своду» (арт. 31 Тр. Сп.).

Обряд «своду» — подібний до обряду гонення сліду з тією ріжницею, що при своді йдуть не по слідам, а по тим сводам, заводцям, до яких легально перейшли крадені чи пропавші річі. Кожний заводця повинен відвести від себе вину, привівши до нового свода, від якого річ дістав, аж поки не дійдуть до шкодника. Обряд своду вживався в достатутювих

судах Литовсько-Руської держави. В судовому документі з р. 1510 читаємо: «Познал есми, заявляє позовник, коня свого властного . . . в служебника кн. Слуцкое в Мацка . . . И Мацко подаль перед нами (Господарем) заводцю, человека Пацка Малишевича. И он перед нами сознался и нялся за того коня: «мой дей конь, я его купил у плебана п. Летаворова за полторы копи грошей». «И тамъ ся повел на звод» (Р. И. Б. XX. Лит. Метр. I, ч. 12). А ось ще один приклад «зводу» з р. 1520. Пропав челядин і через «сока» позовник знайшов челядина у кн. Ахмета. «Взял вижа и того человека въ того князя лицемъ винель.» Кн. Ахмет став перед господарським судом «и поведил, иж того человека от кн. Темеша Врозовича въ приданыхъ за дочкою его одержав». Кн. Темеш, це вже другий свод, «поведил, иж того человека продалъ ему кн. Кильдиш Хидиревич» — третій свод. «И мы приказали, сказано в судовому вироці, кн. Темешу а кн. Ахмету на звод вестися до кн. Кильдиша. И коли они привели до него на звод, кн. Кильдиш перед служебником нашим, Томком, за тую челядь нялся и очевисте перед нами стал . . .» і розповів, що одержав чоловіка по розділу з братами, як отчизну, а заклав того чоловіка кн. Темешу Врозовичу в певній сумі. Отже в цій справі було пройдено всі три своди. (Р. И. Б. XX. Стор. 1490—1492.) Норма про свод увійшла до Литовського Статуту 1529 р. (Розд. XIII, арт. 17—18), вона також була чинною і в копному процесі. Року 1590 обвинувачений Ювко на копі оповідав: «Денис, мене піймавши, ставив яко заводцю оному Семену Чикалу і тому Гацю Борисовичу, чий то есть кінь. А я тамже на уряді в Кодні бралом собі до заводці, до Володимира . . . и до того Нестора» (АЮЗР., ч. 6, т. 1, ч. 82). На копі р. 1560 обвинувачений Ждан обіцяв був «заводцю ставити, од кого тую клячу мів» (Акти Віл. Арх. Комм. XVIII, ч. 162 і инш.).

б) Лице. В давньому процесі велику роль відігравало «лице», під яким звичаєве право розуміло головним чином *corpus delicti*. В Руській Правді «лицем» іменуються покрадені, пропавші річі (арт. 28, 31—33, 35, Тр. Сп.).

Про «лице» говорить в Судебнику Казимира 1468 р., в Литовському Статуті і в судових документах. Знайдене «лице» вважається не тільки найкращим доказом вини, ба й збільшує кару до найвищого ступня: злодія, спійманого з «лицем», «злодія приличного», звичаєве право найтяжче карає. Про важливе значіння «лиця» в нашому процесі свідчить факт, що іноді ціле судове слідство називалося «обликом», «ликом», «поличчям».¹¹⁾

«Лице», як матеріальна річ, грало важливу роль і в прав-

¹¹⁾ Иванишевъ. Дод. III. А. Яковлів. Впливи старочеського права на право українське доби Литовської XV—XVI вв. Прага, 1929. Стор. 64.

ній обрядовості нашого процесу: з «лицем» звичаєве право зв'язує численні обряди. Так, перш всього знаходимо спеціальні обряди, що мали своєю метою засвідчення «лиця», означення його певними знаками для того, щоб наперед усунути всякі заперечення та щоб забезпечити цей доказ на суді. Як видно з судових документів достатутової доби і постатутової, знайдене скривдженням «лице» треба було відповідним способом означити в присутності свідків; для цього коней і скот «личкували» урізуючи край вуха та передаючи урізок «за руки» свідкам, птиці надрізували лапки. В документі 1510 р. читаємо: «Познал есми коня своего власного . . . в служебника кн. Слуцкое в Машука Гринковича, и, обличковавши его, дал есми у двор Мѣнинский (Р. И. Б. XX, Лит. Метр. I, ч. 12). Року 1510 «жаловала нам (Господарю) бояриня господарская, на имя Рузана, на людей Пашка Нацевича, на имя на Сташа и на его синовъ, штож дей они человека моего на добровольной дорозе перенемши, розбили и ограбили. И мы спитали Сташа: што къ тому за отпор маеш? И он рек: правда есть, панове, поймалъ есмы того человека съ конемъ своимъ. И Рузана рекла: правда, панове, есть, поймалъ онъ того человека моего, але изъ егожъ коньми и иншихъ коней никакихъ злодейских есми не видала. И мы спитали того Сташа: коли ты поймалъ того человека, лицовалъ ли еси того коня, рѣзалъ ли еси ухо, давалъ ли еси за люди? И онъ рекъ: не лицовалъ есмы того коня, а уха есмы не рѣзалъ. Ино намъ ся видѣло, штожъ онъ человека Рузанина не гораздо ималъ и вязалъ» (Р. И. Б. XX, стор. 48). Другий приклад. Того ж року 1510 «жаловал нам человек князя Войтеха, бискупа Виленского, на имя Венцеслав, на слугу пани Станиславовое Мацевича, на Лаврина: споткавши, панове, на добровольной дорозе, мене самого связалъ и коня моего власного злицовалъ и ухо врѣзалъ. И мы спитали Лаврина: што къ тому отпор маеш? И онъ рекъ: правда, панове, есть, омилился есми, не в своего коня вклепался» (тамже, стор. 42; АЮЗР. ч. III, т. 1 Докум. 33 і 34). В одному документі копного суду читаємо, що возний «кадовбець медовий», знайдений при трусі в злодія, «для памятности підписав і назначив» (Акти ВАК. XVIII, ч. 82). Обряд «личкування» треба вбачати і в урізанні поли в особи, що її спіймано на адюльтері, при чому шматок урізаної поли від кожуха чи свити фігурував на суді в якості «лиця» проти позваного. Про урізання поли в особ, зловлених на «вшетеченстві», згадують акти козацьких судів на Гетьманщині.¹²⁾

Звичаєве процесуальне право вимагало, далі, щоб «лице», знаки та інші предмети, що свідчили про злочин, шкоду та

¹²⁾ І. Черкаський. Звідомлення, стор. 437. Оп. Левицький. Очерки народної життя в Малоросії. Київ. Старина. 1901, вересень. ст. 171—173.

вину позваного, були «оказані» свідкам. Про це говорить Руська Правда в арт. 60 і 61, Тр. Сп., Литовський Статут 1529 (Розд. VII, арт. 2: «маеть вижа взяти, оказатися околичним сусѣдом», «оказати кгвалт, рани», арт. 17, 21 і инш.), а також і судові акти, як наприклад, в судовому акті достатутової доби описано, як слуга позовника Есмановича, прибігши до свідків, «оказывал чотири рани кривавихъ, а на другом раны си-невьи есмо видѣли» (Р. И. Б. XX. Стор. 1317).

Нарешті, звичаєве право вимагало, щоб «лице» було оказане на суді суддям, як незаперечений доказ злочину чи шкоди та вини. Року 1520 на суді панів-ради стала пані Чижовая Марина і «оказала панам-раде их милости побитих і поранених слуг swoich, а також трупи забитих і потоплених слуг своих», які вона для цього привезла до Вільна. Трапилося так, що гвалтовники не явилися на суд, їх шукали всюди і тому справа викладалася на неділю, вівторок, четвер і п'ятницю, і на всі ці строки пані Чижовая «ставила своих битих і раних слуг і забытых трупи тут же на дворі були» (Р. И. Б. XX. Стор. 1400—1404). На кожному суді завше ставили й оказували «лице»: «клячу краденую» (Акти В. А. К. XVIII, ч. 245 та инш.), «кадовбець медовий» (тамже, ч. 82), «мясо вепрове і шкуру яловиці» (ч. 243), «вола посіченого, на воз уложивши, привезли» (Ч. 248), «вепрів двох забитих на копу вивозив» (ч. 392) і т. и. Обряду оказання «лиця» на суді строго дотримувалися й козацькі суди.¹³⁾

в) **З а к л а д.** В давньому процесі нашому вживався особливий рішучий спосіб доказу у формі **з а к л а д у**: позовник чи позваний на доказ свого твердження, свого права ставив заклад, противна сторона заклад приймала, або ні. В першому випадку змагання сторін йшло далі відносно предмету, ствердженого закладом, і вигравав той, хто доводив своє право. В другому випадку, коли противна сторона закладу не приймала, вона справу програвала. Судовий документ з р. 1444 називає заклад «**м е т а н і е м**»: «Круповичи металися з двадцать рублев» (Акти Ю. і З. Р., т. I, ч. 22), а судовий податок, що йшов урядові або його врядникові, звався «**в и м е т н е**». Терміни: «метатися» й «виметне» дають підставу припускати, що інститут закладу існував і за доби Руської Правди, бо в числі судових поплатків Р. П. знаходимо плату «**м е т е л ь н и к у**», або «**м е т а л ь н и к у**» (арт. 99 Тр. Сп.), можливо, за виконання послуг при «метанії» сторін. В інших, теж давніх актах, заклад зветься «**в и д а ч к о ю**»: в грамоті кор. Олександра Київській землі р. 1507 читаємо: «А о видачку, коли ся оба видадуть и оба шапками вергнуть, то то видачка» (А. З. Р.

¹³⁾ Ор. Левицький. Київ. Старина, вересень. 1901 р.

т. I, ч. 120, т. II, ч. 30). Іноді замісто «закладатися» вживали слова «в и к и н у т и с я»: «Литавор, маршалок а п. Юрьи Ильинич перед вел. князем . . у стола викинулися е. м. со ста рублів» (Любавский. Областное дѣленіе . . . , ст. 685), або «в и д а в а т и с я»: «Пан Войтех із Нарковичи видавалися брату нашому королю е. м. со ста рублев, а из другого ста рублев на себе винний мел платити правому» (Р. И. Б. XX, ст. 529, док. р. 1507), або «в и р е к а т и с я»: пан Григорій Остикович «в том вирекся вини на господаря е. м. тысячу рублев грошей» (Р. И. Б. XX. Стор. 747, док. 1511 р.). Видача-заклад ставився частіше в грошах, але були випадки закладу інших предметів, цілого майна й життя. Заклад вживався здавна в усіх чисто судах Литовсько-Руської держави,¹⁴⁾ а також і в козацьких судах Гетьманщини, де він звався давнім терміном «в и к и д щ и н а».¹⁵⁾

Звичаєве право для закладу встановило цілий ряд обрядів. 1. «С т а в л е н н я» чи «к и д а н н я» (метання) шапки, як символ пропозиції закладу і «п р и с т а в л е н н я» шапки, як символ згоди заклад прийняти. Ось як, наприклад, документи описують обряд ставлення шапки. Правна грамота кн. Слуцької Анни з р. 1494 в справі ігумена Троїцького монастиря оповідає, що сторони «шапки приставили» (Акти Ю. і З. Р. т. I, ч. 232); судовий документ з р. 1510: «человек татарский, стоячи с ним (Сопроном) в праве, поставил шапку съ пяти коп грошей . . и он (Сопрон) шапку свою приставил» (Р. И. Б. XX. стор. 61); «воевода Троцький (позовник) шапку ставил на том со ста рублей грошей, а Молодечане (позвані) шапки приставити не хотели» (тамже, ст. 581); «бояриня Довгковская Вячевиче . . . приставила шапку» (тамже, ст. 897); «И пан воевода Виленский на то сведомье давал и шапку ставил нам съ тысячи коп грошей . . . И пан Ольбрехт (воевода Полоцький) не послалсе» (тамже, стор. 847).

Обряду ставлення шапки строго дотримуються й копні суди, про що свідчать числені документи копних судів.¹⁶⁾

Кінцевим моментом обряду було підняття шапок «метальником», діцьким або іншими судовими врядниками: служебниками, коморниками (Р. И. Б. XX, ст. 250—1).¹⁷⁾ Судові врядники за те, що вони «у праві шапки подоймали», одержували судовий поплатак «виметне», як то було і за часів Руської Правди (А. Ю. З. Р., ч. 8, т. 5, ч. 34).

2. Другий обряд при закладі складався з «с т а в л е н н я

¹⁴⁾ А. Яковлів. Впливи старочеського права . . . , стор. 66—68.

¹⁵⁾ І. Черкаський. Звідомлення. Стор. 438.

¹⁶⁾ І. Черкаський. Громадський (копний) суд. Ч. II, стор. 355—359.

¹⁷⁾ С. Борисенко. Звичаєве право, ст. 83; І. Черкаський, цитов. праця, ст. 358.

ноги до ноги» або «голені до голені». На копному суді р. 1582 «Пилип . . . мовил до старца Микити: естлижь то будеть неправда, же того онъ (Микита) мне не поведиль, тогда въ томъ моя нога а его нога, пока то на него слушнимъ доводомъ доведу . . . Обачивши то старцы и вся копа, ижь того Пилипа слушное и смелое поставене ноги зъ ногою . . .» (Акти В. А. К. XVIII, ч. 63). Другий випадок стався р. 1624 теж на копному суді в справі покражі корови. Коли жінка Ів. Струги перший раз зізнала, що знає злодія, а вдруге одмовилася від своїх слів, то люди панів Большаків, які чули від жінки Струга про злодія, «хотячи довести, штож то од нее слышали, свою голень и ее ставили» (Акти В. А. К. XVIII, док. ч. 241). В іншому місці я вже мав нагоду пояснити ці приклади.¹⁸⁾

3. Іноді, замісто шапки й грошей предметом закладу була якась інша річ. Року 1592 копа розглядала справу про бортну сосну і позваний, «бортник пана писаря поведиль: если дей то есть сосна твоя, пристав дей «приставку» и укажи дей где клеймо твое? А подданий пани Павловоє Тишиное, приставивши корову-приставку и взошодши на сосну, назначил зверху и зысподу, поведаючи: заколите тут, на тому месцу, яко дей назначил . . . и если дей не найдете клейма моего, нехай дей при той сосне и со пчелы и корову свою, которую мъ приставиль, трачу» (Акти В. А. К. XVIII, ч. 124). 4. Нарешті, замісто закладу іноді викликали противника на двубій. В судовому документі з р. 1516 занотовано ось який випадок на господарському суді: точилася справа між кн. Константином Острожським і намісником Лідським, п. Юрієм Іліничом. Слуги кн. Острожського, викликані на суд, проти заперечення позваного, п. Ілініча, що він не відбивав у них вязня, сказали: «Естли дей будеш ты того нятца в нас не отнял и самих нас не бил, готов дей есми на томъ присягнувши, самъ на самъ съ тобою ся бити, которого з нас обереш». Позваний згодився лише присягнути, що вязня в них не однімав (Р. И. Б. XX., стор. 921). В цьому випадку до двубою не дійшло, лише була провокація двубою, але вирази, в яких цю провокацію було зроблено, свідчать про те, що в пропозиції двубою не було нічого надзвичайного в очах суду.

г) Рот-присяга. Руська Правда знає роту-присягу сторон і свідків, як доказ на суді. Присяга вживалася й після Р. П. у всіх судах у формі: обвинувачуючого доказу-присяга позовника, оправдуючого доказу-присяга-позваного, присяги сторон і свідків, нарешті у формі присяги одних свідків, причому термин Р. П. «рота» вживався пізніше для озна-

¹⁸⁾ Впливи старочеського права . . . , стор. 66—69.

чення тексту присяги («и роту на письмі для прочитання дав» — Акти В. А. К. XVIII, ч. 295, 329).

Бже такі вирази Руської Правди, як: «ити ему самому на роту» (арт. 44), або: «Тому ити на роту, у кого лежал товар» (арт. 45) промовляють за те, що присяга одбувалася десь в іншому, ніж суд, місці, і що було встановлено якусь обрядовість. Дійсно, документи пізнішої доби, особливо документи копних судів, свідчать, що звичаєве право для присяги встановило складні обряди.

Звичайно сторони «бралися право піднести» (присягти) кожна окремо, або ж запропоновували присягу одна другій. Напр., в документі з р. 1517 читаємо: позовник заявляє: «нехай дей той Петрухно на том право поднесеть» (Р. И. Б. XX, ст. 986), або в документі 1510 р. на пропозицію позовника: «присягни на том, а любо я присягну», позваний Янко «нялся за присягу» (тамже, ч. 47). Коли одна сторона береться до присяги, а друга згоджується пустити її на присягу, то суд призначає день, коли присяга має одбутися. За давнім звичаєм, присяга призначалась на третій день: «и ми положили рок присязе 3 дни, водлуг обычая» (тамже, I, ч. 323). В призначений день сторона, що пустила до присяги свого противника, повинна була «вести його на присягу» (Акти Довнар-Запольського, ч. 61). «Коли усхочет Лаврин (позваний) повести мене к присязе, готов еси на том присягнути» (Р. И. Б. XX, стор. 123). При веденні до присяги і при самій присязі був присутнім судовий урядник-децький, виж, возний (тамже, ст. 490). Обряд приводу до присяги сторони мав таке важливе значіння, що коли сторона на срок не з'явилася, або, явившись, одмовилася вести другу сторону до присяги, то право своє тратила: «а если бы которая сторона, сказано в одному документі, не явилася на рок, або его к присязе не хотела вести, той права тратить» (тамже, стор. 133). Такіж наслідки бувають, коли не явиться сторона, що має присягати. Як видно, з документів копних судів, на сторону, що мала вести до присяги, покладалось підготувати все для присяги: підготувати священика, відчинити церкву, написати на письмі роту, або доручити написати її вижу, возному (I. Черкаський, стор. 403). З цих же документів видно, що присяга звичайно одбувалася в церкві, в присутності священика. Від обряду ведення на присягу до наших часів залишився термін: «привод до присяги», але він тепер означає лише самий акт присяги.

В тих випадках, коли до присяги бралися обидві сторони, суд наказував кидати жеребок — «лес», який і визначав, котрій стороні належить скласти присягу, а котрій вести до присяги. В судовому акті з р. 1514 записана така постанова: «если

объ стороны восхотятъ присягнути, маеть промеж ними леси кинути, комуся лес выйметъ, тот маеть присягнути» (Р. И. Б. XX, стор. 147). Ця норма звичаєвого права була внесена до Литовського Статуту 1529 р. (Розд. VI, арт. 30).

Встановлена звичаєвим правом обрядовість при присязі сторони виконувалася також і при присязі свідків: сторона, що згодилася допустити свідків до свідчення під присягою, повинна була на срок стати і повести свідків до присяги. Нестання на срок або відмовлення вести на присягу тягли для сторони такіж наслідки, як і при присязі сторони.

д) В справах «горлових» звичаєве право процесуальне також встановило значну кількість дуже складних обрядів. З них подамо тут два найбільш цікавих. Це, по перше, обряд «обволавання» чи «поволавання» над трупом забитого. Року 1629 возний, Щасний Лясота, взявши з копи до Берестейського замку труп Ст. Калениковича . . . показав його намісникові, і в замку та на ринку возячи того трупа, . . . обволав і оказав». ¹⁹⁾ Року 1660 труп М. Голозичина, утопленого в річці, було привезено до Луцьку на в'їзд для презентування, і возний, Я. Долмацький, «тое тело оглядав і оноє на місця звичайних так в замку Луцьким, в місті й на ринку, яко і при погребі в монастирі Луцьким . . . одволав». ²⁰⁾ З наведених прикладів видно, що обряд поволавання над трупом забитого складався з того, що судовий урядник, возний, сам чи з родичами вбитого «волав» при трупі забитого, се б то прилюдно оголошував всім, хто є забитий і хто його забив. ²¹⁾

Другий обряд складався з того, що, замісто волавання над трупом вбитого у відсутности вбивця, у випадках, коли вбивцю спіймано, приковували вбивцю до труни вбитого і лишали так прикованим аж до похорон його жертви. Року 1700 Тимка Кузьменка, спійманого на гарячому вчинку вбивства шинкарки Гапки, Полтавський полковий суд наказав «при тілу небожки Гапки прикувати, нимъ будетъ небожка погребена, а по погребі . . . до секвестру його дати». ²²⁾ Року 1783 на Черниговщині після панахиди над вбитим козаком Біденком, була прикована до гробу козака дочка, Христина Водяниківна. На цей випадок звернув увагу граф Румянцев і наказав заборонити надалі «странное и челоуѣчество уражающее произъшествіе». ²³⁾

Екзекуція судового вироку так ж супроводи-

¹⁹⁾ І. Черкаський. Поволавання над трупом забитого. Праці Комісії для вивч. західно-рус. і українськ. права ВУАН. Вип. I. Київ, 1925. ст. 91.

²⁰⁾ Тамже. АЮЗР., ч. 6, т. I. Прил. 9.

²¹⁾ Див. подробиці у І. Черкаського в цит. праці.

²²⁾ О. Левицький. Очерки народной жизни въ Малороссіи. Київск. Старица. 1901, IX, ст. 202.

²³⁾ Тамже, стор. 203.

лася певними обрядами, особливо при покаранні ганьбливими карами, як напр., вішання уздечки, хомути на шию конокрадам та виставлення їх на прилюдне осміяння, вигнання через ката за межі міста і баг. инш. Не маючи можливості спинятися на цих обрядах детально, наведемо тут для прикладу такий цікавий обряд. В Розд. II, арт. 12 Литовського Статуту 1529 р. мається така норма: «Коли би хто кому приганиль: «Ты еси злого ложа сынъ», а того бы на него не довелъ: тогда сказуемъ, иж таковый маеть того нагабанья очистити подъ такими словы рекучы: «што есми менил на тебе, ижъ быты был злого ложа сынъ, менил есми то, яко песь». Отже ця норма встановлювала обряд, при допомозі якого винний мусів прилюдно перед судом зняти несправедливе «нагабання». Чи досить було виголосити перед судом наведену формулу, назвавши себе «псом», чи потрібно було виконати ще якийсь обряд, Статут не зазначає, але в козацьких судах Гетьманщини при позвах про уразку чести виконувався обряд «ревокації», який складався з того, що винний з наказу суду мусів тут же на суді вдати з себе пса, підлізти на чотирьох під лаву, на якій сиділи судді, забрехати по собачому і потім оголосити формулу Статуту. З часом цей обряд вивівся, його замінила заява в таких виразах: «нецнотливії слова свої побираю во уста свої». ²⁴⁾

Багата обрядовість нашого звичаєвого процесуального права надавала йому характер життєвості, публичності, викликала увагу до судового процесу й співучасть в ньому широких мас громадянства.

III.

Звичаєве процесуальне право зберігається в народній правосвідомості, воно є загально признане й відоме широким масам народу. Документи, що зберегли до наших часів відомості про діяльність судів доби звичаєвого права, свідчать нам, що в ту добу сторони на суді виявляли велику освідомленість у праві; вони часто цитували правні норми, переказуючи їх зміст в стислих реченнях. Теж саме робили й судді. Шляхом постійного вживання протягом довгого часу ці речення перетворилися в стислі, але надзвичайно змістовні та красномовні ф о р м у л и, які встають перед очима дослідників, як викристалізовані принципи народнього права, народньої правотворчості. ²⁵⁾

Вже в Руській Правді знаходимо кілька зразків таких формул, як, наприклад: «Холопу на правду не вилазити» (арт. 81 Тр.), себ то, невільна особа не може бути свідком на суді;

²⁴⁾ І. Черкаський. Звідомлення., стор. 447.

²⁵⁾ С. Борисенко. Звичаєве право, стор. 88.

або: «въ холопѣ и въ робѣ виры нѣтуть» (арт. 84); «не будетъ ли татя, то по слѣду женуть» (арт. 70) та инш.

Далеко більше формул збереглося з доби достатутової, коли суди правувалися звичаєвим неписаним правом, а також з доби копних судів. Наведемо, для прикладу декілька таких формул. «А холопу и робѣ не верити, а ни на светочство их не пускати» (Р. И. Б. XXVII, Лит. Метр., стор. 1494). «Кождый винний не отказуеъ у праве» — то значить: хто одмовляється відповідати на суді, той є винним (Р. И. Б. XX, Лит. Метр. стор. 1517—1518). «Годная реч завжди вижу врядикову верити» (тамже, стор. 231), або: «вижа ниhto пересветчити не можеъ» (Статут 1529 р. VIII. 19). «Подобней верити наместнику, нежели мужиком» (Р. И. Б. XX, стор. 1449). «Хто землю зыскуеъ, тотъ и квалт и шкоди зыскуеъ» (вирок господарськ. суду 1551 р. С. Борисенко, ст. 100). «Хто зыщеть тую девку, тому і тия именія мають быти» (Р. И. Б. XX, стор. 1173). «Хто в пуши будетъ виненъ, тот и в грабежахъ» (Лит. Метрика, Кн. Записей, XV, л. 94—95). «Хто без пригоди кого сожжеть, тот сам огню годен» (Р. И. Б. XX, ст. 1521). «А через поруку в нятство не сажати» (С. Борисенко, ст. 89). «Хтося на сведомье не шлеть, тот свою реч трагит» (тамже, ст. 89). «Не маеъ на шляхту простий человек светчити в речі злодейской або в розбоі» (Р. И. Б. XX, стор. 90 і 861). «Иж ся не годить на честь никому доводить» (тамже, стор. 1388). «Иж ся не годить, аби слуга што мел на честь пана своего мовити» (тамже, стор. 861). «Как богатому, так убогому таковая реч (страчена) завжди маеъ плачона битъ подь присягою» (тамже, стор. 599). «Што судді межи ними найдуть, то они мають терпити» (тамже, стор. 340, 342, 347), або: «што право скажеть, того мають терпити». А ось зразки формул з практики копних судів: «в сусідстві того для копи збирають, аби шкодника дійсть могли» (Акти БАК. Ит. VI, ч. 62). «Невихід всегди платить шкоду» — класична формула, що зафіксувала норму про вину того, хто не виходить на слід, на суд, на присягу. А ось формула апеляції з доби козацьких судів: «Панове судді, сказане ваше видится мнѣ не водлуг права — отзиваюсь до вишшого права». («Суд і розправа» Ф. Чуйкевича).

Деякі формули через постійний вжиток в свою чергу скоротилися та перейшли в процесуальні терміни, як, наприклад: «отказывати у праве» — вести за другого справу на суді (Р. И. Б. XX, стор. 1290); «оказатися перед правом» — явитися в суд за другого (тамже); «право поднести» — присягнути; «довод чинити» — доводити на суді (тамже, ст. 989), «опит чинити» — перевести розслід (тамже, стор. 987), «переперти правом» — довести своє право на суді (ст. 711), «свідками виводитися» (стор. 267), та инш.

Формули українського звичаєвого процесуального права, кристалізуючи в стислих, але точних виразах головну суть звичаєвої норми, спричиняються до розвою й усталення правничої мови й термінології. Зібрання та вивчення цих творів народньої правосвідомости являється одним з важливих завдань наших правників.

IV.

Таким, в загальних рисах, уявляється нам, на підставі дослідження історичних памяток, те звичаєве процесуальне право, яке протягом тисячи літ було чинним на території українських земель.

Дослід історичних памяток доби Руської Правди, Литовсько-Руської держави та Гетьманщини стверджує, що звичаєве процесуальне право, яке було чинним на українських землях, збудовано на принципах стародавнього звичаєвого права Русі-України. Принципи й дух звичаєвого права доби Р. П. були тим міцним, животворним звязком, що вязав сучасність доби Литовсько-Руської держави й Гетьманщини з давньою давниною Руської Правди, добу повного розвою звичаєвого процесуального права з добою передісторичного примітивізму. Просякнуте тисячелітною традицією та старовинною обрядовістю, наше звичаєве процесуальне право виступає перед очима дослідувача, як о д н о ц і л ь н е, е д и н е право, що в своїх основах не зазнало істотних змін, а в своєму розвою не мало перерви. Воно виступає перед нами, як витвір е д и н о г о народу.

Творцем цього права був український народ, бо лише він о д и н протягом тисячи літ, не дивлячись на зміни політичних і соціальних умов життя, відчував і плекав в глибинах народнього духа історичну традицію цього права, лише він один завше визнавав це право за своє, національне право, виконував його приписи та зберігав його норми в своїй правосвідомости.